

Nu ook in Panopticon: neurowetenschappen

Ciska Wittouck, Tom Vander Beken & Freya Vander Laenen*

* Vakgroep Strafrecht en Criminologie, Institute for International Research on Criminal Policy, Universiteit Gent

In elke wetenschappelijke discipline wisselen dominante (theoretische) paradigma's elkaar af en bepalen in sterke mate wat al dan niet op de agenda komt. Na een periode van succes worden uitgangspunten in vraag gesteld en uitgedaagd door een nieuw opkomend, vaak tegenstrijdig, denkkader. Dit is niet anders in de criminologische en strafrechtelijke onderzoekstraditie waar individuele verklaring modellen, zoals het rationele keuze model en de biologische modellen in respectievelijk de 18de en de 19de eeuw, werden opgevolgd door meer sociaal-maatschappelijke modellen, zoals de sociologische en culturele verklaring modellen midden 20ste eeuw. Nadat biologische verklaring modellen voor criminaliteit onder meer omwille van hun te deterministisch uitgangspunt in het begin van de 20ste eeuw felle kritiek te verduren kregen van meer sociologisch georiënteerde wetenschappers, leek er tot recent weinig toekomst voor een biologisch georiënteerde benadering in de criminologie, het strafrecht en het forensisch welzijnswerk, althans in België (zie de bijdrage van Veerle Pashley en Ineke Casier in dit nummer). Dit was wel anders in andere wetenschapsdisciplines, zoals de psychiatrie en de psychologie, waar neurobiologische verklaringen de laatste decennia wel een duidelijke plaats in het onderzoek hebben gekregen. Bovendien beweegt ook veel in de directe omgeving van de materies waarover ons tijdschrift rapporteert. Verschillende Nederlandse (b.v. Tijdschrift voor Criminologie (Blockland, Thienpont & Donker, 2005), Justitiële Verkenningen (de Poot & Scheepmaker, 2008; van Stokkom & Scheepmaker, 2013) en het Nederlands Juristenblad (de Kogel, van de Beek, Leeuw, Meynen & Westgeest, 2013)) en internationale (b.v. Criminal Justice and Behavior (DeLisi, 2009)) wetenschappelijke tijdschriften hebben de laatste jaren themanummers gewijd aan het raakvlak tussen de biologie of de neurowetenschappen en de criminologie of het strafrecht. Deze themanummers hadden telkens een specifieke inhoudelijke focus gaande van biologische factoren voor agressief gedrag, biosociale perspectieven op deviant en delinquent gedrag, over recente empirische bevindingen in de biosociale criminologie, tot de impact van de neurowetenschappen op het strafrecht in het algemeen en het strafproces en de strafrechtelijke verantwoordelijkheid in het bijzonder.

In België is die aandacht voor neurobiologische ontwikkelingen en de impact ervan op denken over (reacties op) deviant gedrag zeker ook aanwezig. Deze aandacht komt evenwel in belangrijke mate van buiten de criminologie of het strafrecht (b.v. Verplaetse 2011) of manifesteert zich naar aanleiding van mediagenieke gebeurtenissen zoals het proces De Gelder.

In het Vlaamse criminologisch onderzoek zelf lijkt het thema evenwel nog in grote mate taboe (Blokland, Thienpont & Doncker, 2005). Associaties met controverses rond vroegere adepten van biologische benaderingen zoals Buikhuisen (zie daarover de bijdrage van Veerle Pashley en Ineke Casier in dit nummer) en de dominantie van sociaal-maatschappelijke verklarings- en benaderingsmodellen voor criminaliteit maken het moeilijk om nieuwe ontwikkelingen in de neurowetenschappen ook hier op de agenda te krijgen. Vlaamse criminologen worden opgeleid om een kritische houding aan te nemen tegenover heersende sociaal-maatschappelijke discoursen. Door een te grote invloed van de neurowetenschappen op de criminologische onderzoekstraditie zou deze houding wel eens naar de achtergrond kunnen verschuiven, gezien de focus dan eerder op individuele verklaringen voor criminaliteit en deviantie in de plaats van op sociaal-maatschappelijke verklaringen en dus ook verantwoordelijkheden, komt te liggen. Gevreesd wordt dat een sterke focus op individuele kenmerken, factoren en processen, de sociale-economische en politieke achtergrond van veel criminaliteit onzichtbaar zal maken (Goethals, 2007). Dit is trouwens wat nu al gebeurt in een benadering die sterk op (on)veiligheid, vroegtijdige interventie en (risico)beheersing inzet waarbij problemen steeds vaker in termen van overlast worden gedefinieerd zonder veel in te gaan op sociale ongelijkheid of op primaire criminaliseringsprocessen (Roose & Bouverne-De Bie, 2008; Pleysier, 2012). Deze vrees en het daarbij horende debat is niet nieuw (Vander Laenen, Vander Beken & De Bie, 2012), de (invloed van de) neurowetenschappen zwengelt het wel opnieuw aan.

De redactieraad van Panopticon besloot dat een discussie rond de impact van ontwikkelingen in de neurowetenschappen op het criminologisch vakgebied relevant en belangrijk was voor de thema's van het tijdschrift en lanceerde een open oproep voor artikelen.

Vier stukken werden uiteindelijk na peer review voor publicatie geselecteerd. Het zijn artikelen die vanuit diverse achtergronden, disciplines en overtuigingen zijn geschreven en die de gevolgen van de ontwikkelingen in de neurowetenschappen bekijken voor de criminologie, het strafrecht, de psychologie, het sociaal werk en de filosofie.

Het viel ons op dat, en wellicht is dat te wijten aan de Vlaamse terughoudendheid om daarvoor dit thema op in te zetten, geen enkele bijdrage rapporteert over eigen empirisch onderzoek. De bijdragen zijn voornamelijk kritische reflecties over mogelijke gevaren en opportuniteiten van de neurowetenschappen voor de criminologische, strafrechtelijke en (forensisch) welzijnswerk onderzoeks-, praktijk- en beleidsdomeinen. Dit themanummer kon slechts vier teksten opnemen en gaat dan ook maar in op enkele aspecten van de discussie. Het bundel bestaat uit de volgende artikelen:

Natural born criminals

In deze bijdrage wordt een antwoord geformuleerd op de vraag welke plaats het biosociale denken in de criminologie vandaag krijgt toebedeeld en of en hoe inzichten vanuit dit denken kunnen geïntegreerd worden in wetenschappelijk onderzoek. Veerle Pashley, bachelor in de orthopedagogie en criminologe, en Ineke Casier, juriste en criminologe, schetsen een historische evolutie van de biosociale criminologie. De bevindingen van de biologische criminologie (these), over de sociologische criminologie (antithese), naar de socio-biologische criminologie (synthese), en de kritiek die op deze bevindingen werd geformuleerd, worden in een niet exhaustief overzicht gegoten. De auteurs bepleiten een multidisciplinaire werkwijze door het ontwikkelen van een integratieve benadering in de criminologische onderzoekstraditie, waarbij methodologische en ethische vraagstukken en consequenties verbonden met de integratie van het biosociale denken in de criminologie niet uit het oog mogen verloren worden.

De controversiële erfenis van Benjamin Libet

Alhoewel de vrije wil beschouwd wordt als één van de fundamenteën van ons huidig strafrechtssysteem, krijgen de begrippen vrije wil en verantwoordelijkheid daarin niet altijd dezelfde plaats en betekenis. Jan Verplaetse, moraalfilosoof, bespreekt de gevolgen van het debat over vrije wil (of het ontbreken daarvan) voor de fundamenteën van schuld en verantwoordelijkheid in ons strafrechtssysteem aan de hand van de controversiële experimenten van Benjamin Libet. Volgens auteurs die de vrije wil in vraag stellen, spreken de bevindingen van deze experimenten het bestaan van de vrije wil tegen, terwijl auteurs die het bestaan van de vrije wil voorstaan zowel methodologische, wetenschapsfilosofische als metafysische kritiek hebben geformuleerd op deze experimenten. De interpretatie van de bevindingen van de Libet-experimenten en de gevolgen daarvan voor het bestaan van de vrije wil en bijgevolg voor het strafrecht, zijn volgens Verplaetse echter afhankelijk van de

filosofische positie die ingenomen wordt. De bevindingen van de experimenten *an sich* brengen daarom geen maatschappelijke gevolgen met zich mee. De meerwaarde van de bevindingen van de experimenten ligt voor Verplaetse vooral in de reflectie op en de discussie over de grondslagen van het strafrecht die ze tot stand hebben gebracht. Deze discussie wordt, gezien de pijnpunten verbonden aan het justitieel systeem, als uiterst noodzakelijk naar voor geschoven.

Neurotiek en investeringen in de kindertijd

Neurowetenschappen hebben een steeds grotere invloed op discussies in de domeinen van kinder- en jeugdzorg. Michel Vandenbroeck, pedagoog, Griet Roets, pedagoog, en Rudi Roose, pedagoog en criminoloog, stellen deze invloed in hun bijdrage in vraag en bespreken daarbij de consequenties die deze invloed heeft op het sociaal werk met kinderen en ouders. De ontdekking van de gevoelige periodes in de hersenontwikkeling van boorlingen en jonge kinderen heeft geleid tot een pleidooi voor voorschoolse activiteiten voor kinderen die behoren tot zo geïdentificeerde en geclassificeerde risicogroepen. Deze activiteiten zouden een gunstige invloed hebben op verschillende ontwikkelingsgebieden van deze kinderen. De auteurs identificeren een aantal gevaren bij het gebruik (misbruik) van neurowetenschappen in het onderbouwen van beleidsmaatregelen en van interventies. Problemen van ethische (zoals de arbitraire verschuiving van maatschappelijke naar individuele verantwoordelijkheid en van gelijkheid van uitkomsten naar gelijkheid van kansen), pedagogische (zoals het gebruik van economische, in de plaats van bijvoorbeeld sociale, argumenten door sociaal werkers om investeringen in de kindertijd te verantwoorden) en politieke (zoals de idee van een maakbare samenleving via maakbare kinderen via disciplineren van de ouderlijke opvoeding) aard worden geïdentificeerd. Vandenbroeck en co-auteurs waarschuwen het beleid en de praktijk om zich uitsluitend en exclusief te laten inspireren door neurowetenschappelijk onderzoek. Zij pleiten ervoor om bij interventies bij kinderen en jongeren het maatschappelijk *debat* aan te gaan net omdat het bij deze interventies gaat om de vraag welk soort samenleving we willen. Deze tekst leest niet zozeer als een pleidooi tegen hersenonderzoek als wel als een oproep tot een kritische ingesteldheid tegenover en een voorzichtig gebruik van neurowetenschappelijke resultaten.

Vrije wil, agency, en verantwoordelijkheid

Het cognitief-sociaal leermodel en het begrip agency worden door Stef Decoene, psycholoog, vooropgesteld als alternatieven voor het vrije-onvrije wilsdebat en als denkkader om

toerekeningsvatbaarheid te begrijpen. De huidige filosofische en neurowetenschappelijke discussie over vrije wil hanteert naar de mening van de auteur al te zeer een zwart-wit visie: het is er of het is er niet (zoals in België bij internering wel of niet sprake is van toerekeningsvatbaarheid). Als uitweg uit de discussie wordt op basis van het sociaal-cognitief leren een procesmatige invalshoek vooropgesteld. Mensen, hun handelen en hun 'agency' zijn volgens dit perspectief in voortdurende ontwikkeling door een complexe interactie tussen onlosmakelijk met elkaar verbonden individuele, omgevings- en sociale factoren, die bovendien veel intra- en interindividuele verschillen kennen. De auteur beschouwt vrije wil niet als een stabiel, deterministisch, kenmerk maar als meer of minder ontwikkeld, en temporeel en situationeel variabel, oftewel als onvolledig deterministisch. Factoren die een invloed hebben op vrije wil, of 'agency', dienen dus in rekening genomen te worden bij het beoordelen van toerekeningsvatbaarheid.

Wat kunnen we uit de lezing van deze vier teksten leren?

In de eerste plaats zien we duidelijk verschillende visies op de impact van de ontwikkelingen van de neurowetenschappen. Waar de ene auteur eerder pessimistisch en kritisch is, ziet een andere auteur opportuniteiten. Verklaringen voor fenomenen en visies daarop zijn evenwel ook nooit helemaal eenduidig en geven vooral argumenten en thema's aan voor verdere discussie. Vooral om die reden vinden wij dat dit themanummer zinvolle prikkels kan geven aan wie geïnteresseerd is in strafrecht, criminologie en forensisch welzijnswerk, de neurowetenschappen hebben nu eenmaal hun intrede gedaan in het criminologisch onderzoeksdomein. Dat verdient hoe dan ook debat en reflectie van wie een nieuwsgierige, open en kritische wetenschappelijke ingesteldheid heeft, eerder dan de kop in het stand te steken en te hopen op een meer gunstige periode voor een ander, geprefereerd, verklaringmodel. Dit themanummer in Panopticon staat niet alleen met aandacht voor de neurowetenschappen. In 2012 werd in Gent met, het symposium 'schuld onder de schedel', het debat geopend; begin 2014 wordt het verdergezet in Brussel tijdens het seminarie 'Can we talk about biosocial criminology?.'

Het bundel toont tenslotte aan dat de wetenschappelijke inzichten uit andere disciplines wellicht veel minder bedreigend zijn dan ze op het eerste gezicht lijken. In de huidige biosociale criminologie gaat het al lang niet meer louter over biologie en individuele verklaringen. Zo schrijft DeLisi (2009, p. 1112) over de biosociale criminologie: "*central to the biosocial approach is the articulation of environmental conditions that serve as pathogens*

or buffers to underlying biological susceptibility”. Net zoals assimilatie- en accommodatieprocessen een rol spelen in het cognitieve ontwikkelingsproces van mensen kunnen deze ook van toepassing zijn in het theoretisch ontwikkelingsproces van wetenschapsdisciplines. Een belangrijke term hierbij is adaptatie, of integratie, zonder daarbij de eigen achtergrond te verloochenen of bepaalde factoren een exclusieve of absolute verklaringskracht toe te bedelen. De aandacht voor zowel het individu, de samenleving, als de interactie tussen beide vormt de rijkdom van de criminologische onderzoekstraditie; en een biosociaal aspect hoeft dan ook zeker geen verarming ervan te impliceren.

Referenties

Blockland, A., Thienpont, K., & Donker, A. (2005). Biosociale perspectieven in de criminologie. *Tijdschrift voor Criminologie*, 47, 103-116.

de Kogel, K., van de Beek, P., Leeuw, F., Meynen, G., & Westgeest, L. (2013). Themanummer ‘Neurolaw in Nederland’. *Nederlands Juristenblad*, 88, 3130-3131.

DeLisi, M. (2009). Introduction to the special issue on biosocial criminology. *Criminal Justice and Behavior*, 36, 1111-1112.

de Poot, C. J., & Scheepmaker, M.P.C. (2008). Voorwoord. *Justitiële verkenningen*, 34, 5-10.

Goethals, J. (2007). *Psychologie en delinquentie, Een inleiding in de criminologische psychologie*. Leuven: Acco.

Pleysier, S. (2012). Kind als gevaar, De nieuwe preventie en criminalisering van gedrag. *Tijdschrift voor Jeugd en Kinderrechten*, 4, 278-288.

Vander Laenen, F., Vander Beken, T., & De Bie, M. (2012). Strafrecht en welzijnswerk. In R. Roose, F. Vander Laenen, I. Aertssen & L. van Garsse (Red.), *Handboek Forensisch Welzijnswerk, Ontwikkeling, Beleid, Organisatie en Praktijk* (pp. 3-25). . Gent: Academia Press.

van Stokkom, B., & Scheepmaker, M. (2013). Voorwoord. *Justitiële verkenningen*, 39, 5-9

Verplaetse, J. (2011). Zonder vrije wil. Een filosofisch essay over verantwoordelijkheid.
Uitgeverij Nieuwezijds: Amsterdam.